

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

С. В. Кульчицький (Київ)

Новітня історія України*

У цьому, заключному розділі одностомника автор розповідає про післявоєнну і сучасну історію України: відбудовні процеси в умовах сталінського тоталітарного режиму, здійснення у республіці хрущовських реформ під час короткотривалої «відлиги», події двох довгих десятиріч брежнєвського застою і, нарешті, успіхи й провали перебудовних часів.

Два десятиріччя застою.

Термін «застій», який вживається для означення двох десятиріч, що передували перебудові, не визначає всієї суті цього періоду. Насправді тиша, що спостерігалася, так би мовити, на поверхні суспільства, співіснувала з інтенсивними глибинними соціально-економічними процесами негативного, нерідко деструктивного характеру. Це — період розпаду та гниття створеної Сталіним тоталітарної системи. До влади прийшов партапарат.

Народжений в обстановці терору, тоталітаризм тепер підтримував себе за допомогою ідеологічного впливу на людей, позбавлених здатності критично мислити. Ті ж, хто такого впливу уникав, і чинив активний опір встановленим порядкам, позбавлялися засобів до існування, ув'язнювалися в психіатричних лікарнях і лише в крайньому випадку діставали тюремний строк за політичними звинуваченнями. Брежнєв, як і Хрущов, боявся слова «політ'язень». Надто вже воно не гармоніювало з поняттям про суспільство, що просувалося до комунізму.

Третя партійна програма використовувалася у повсякденній ідеологічній роботі лише кілька років. Коли ж означені в ній цифри прийшли у невідповідність з дійсністю, про неї забули. Натомість ідеологи дістали нову зброю: почали щороку з'являтися збірки промов, виступів і статей Генерального секретаря ЦК КПРС (цей пост було відновлено на найближчому після зняття Хрущова партійному з'їзді). Брежнєв залишив лозунг комуністичного будівництва, але відсунув комунізм у віддалене майбутнє. Щоправда, не для всіх. Система різноманітних привілеїв, яка виникла після перетворення партії в державну, постійно вдосконалювалася й розбудовувалася. Обсяг благ, якими на законних підставах користувалися номенклатурні працівники, залежав від досягнутого ними щабля в номенклатурі. У вищих ешелонах влади існував повний комунізм.

З інтелектуальною допомогою наближених до нього суспільствознавців Брежнєв запровадив новий категоріальний термін — «розвинутий соціалізм». Активно пропагувалася думка про те, що суспільство, яке вступило у смугу розвинутого або зрілого соціалізму, прогресує

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 10.

таким чином, що зникають майже всі відмінності між людьми (в усякому разі — класові, майнові, національні, освітні).

Сталіністи, які прийшли до влади, не наважилися відкрито відцуратися від спадщини ХХ з'їзду КПРС. Вони обрали тактику боягузливого замовчування навіть тих злочинів, які стали надбанням гласності при Хрущові. Знову було заблоковано доступ до архівів, а найважливіші фонди — взагалі закрито. Сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», який вилучили з обігу 1956 р., визнали за доцільне більше не друкувати, але всі оцінки й положення з цього катехізису сталінізму сумлінно відтворювалися в офіційних документах, численних «творах» нового генсека, які готувалися апаратом, у посібниках і підручниках з різних галузей суспільствознавства. Коли ж генсеком став зовсім малоосвічений, інтелектуально обмежений канцелярист К. У. Черненко, почалася підготовка до повної реабілітації Сталіна. До чергового ювілею перемоги у Великій Вітчизняній війні (в 1985 р.) передбачалося повернути Волгограду його попередню назву.

Л. І. Брежнев починав свою партійну кар'єру на Україні. Терор 1937—1938 рр. відкрив багато вакансій, і одну з них — заступника голови Дніпродзержинського міськвиконкому — зайняв у травні 1937 р. місцевий уродженець, 30-річний інженер з металургійного заводу Брежнев. Тоді, заповнюючи анкети, він ще називав себе українцем. Через рік Брежнев перейшов в апарат Дніпропетровського обласного комітету партії і майже відразу став секретарем обкому. Під час війни служив у політорганах, а в повоєнну п'ятирічку працював першим секретарем обкому, спочатку — в Запоріжжі, а потім — у Дніпропетровську.

Українське походження не завадило Брежневу, коли він став генсеком, проводити на Україні, як і в інших національних республіках, відкрито русифікаторську лінію. Генсек не був войовничим шовіністом, але інтереси зміцнення централізованої тоталітарної держави вимагали здійснення курсу на «зближення націй», тобто нівелювання національних відмінностей. У серпні — вересні 1965 р. органи держбезпеки заарештували понад два десятки представників української інтелігенції, звинувачених в антирадянській діяльності. Причиною арешту цих людей був їхній протест проти припинення десталінізації, відстоювання громадянських, у тому числі національних прав. Однак репресивні заходи тільки прискорили оформлення дисидентського руху.

У цьому русі дедалі виразніше заявляла про себе його національна (за інтерпретацією властей — буржуазно-націоналістична) складова. У січні 1972 р. в різних містах України знову пройшла серія арештів «українських буржуазних націоналістів». В цих умовах правлячу верхівку СРСР перестав влаштовувати перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест, який користувався українською мовою в офіційному спілкуванні і виявляв піклування про розвиток національної культури. У травні 1972 р. його замінили В. В. Щербицьким, який належав до так званої «дніпропетровської групи» клієнтів генсека. Незабаром книгу Шелеста «Україно наша радянська», що з'явилася в 1970 р. і тоді практично не привертала уваги, було вилучено з бібліотек. Шелесту інкримінувалося «надмірна» пропаганда славного історичного минулого українського народу. А це, на думку русифікаторів з верхівки партійного апарату, межувало з націоналізмом. Підібраний Щербицьким і Грушецьким новий секретар ЦК Компартії України з ідеології В. Ю. Маланчук розпочав широкомасштабну кампанію цькування наукової і творчої інтелігенції.

Після провалу семирічки було зроблено спробу здійснити економічну реформу. В основу її заклали принципи розширення самостійності підприємств, переведення їх на госпрозрахунок, використання економічних важелів стимулювання праці. Розробкою основних положень реформи та її впровадженням керував О. М. Косигін, призначе-

ний після усунення Хрущова Головою Ради Міністрів СРСР. На Україні в 1966 р. на нові методи планування та економічного стимулювання перейшло 1,5% підприємств, в 1970 р. — 85%.

Спочатку реформа сприяла поліпшенню показників виробництва. За весь період директивного планування восьма п'ятирічка (1966—1970 рр). виявилася єдиною, завдання якої були в основному виконані. Але економіка не позбулася відомчого і партійного диктату. Економічні методи управління народним господарством розчинилися у звичних командно-адміністративних методах. Економіка й надалі залишалася екстенсивною, витратною, ірраціональною. Реформа, як почали висловлюватися публіцисти, «пішла в пісок». А на плакатах під портретами Брежнєва друкували загадковий вислів її головного могильщика: «Економіка повинна бути економною».

Екстенсивний шлях розвитку народного господарства республіки призводив до залучення в обіг зайвої кількості матеріальних ресурсів та робочої сили. Оскільки командна економіка не могла повноцінно використовувати досягнення науково-технічного прогресу, на нових підприємствах використовувалися застарілі, екологічно небезпечні технології. Період застою характеризувався бурхливим зростанням видобувних галузей, розтринькуванням природних багатств, перетворенням багатьох місцевостей на зони екологічної небезпеки. Започаткована ще з дореволюційних часів однобічна орієнтація промисловості України на так звані «базові галузі» важкої промисловості призвела врешті-решт до того, що територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж країна в цілому. Щорічне вилучення з надр більш як одного мільярда тонн корисних копалин супроводжувалося винесенням на поверхню 2,5 млрд. т гірничих порід.

Інтенсивна експлуатація корисних копалин вичерпала найбільш багаті родовища. Особливо ускладнилися гірничо-геологічні умови видобутку у вугільній промисловості. Це не могло не позначитися на обсягах видобутку. У дев'ятій п'ятирічці Донбас давав щороку до 200 млн. т вугілля, в десятій — 190, в одинадцятій — менше 180 млн. т. З кожною п'ятирічкою собівартість вуглевидобутку зростала, бо, щоб дістати вугілля, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі шари, йти все глибше під землю. Погана технічна оснащеність позначалася не тільки на продуктивності, а й на умовах праці шахтарів, створювала загрозу їх життю.

У сільському господарстві електрифікація, хімізація, меліорація та механізація були оголошені магістральними напрямками розвитку. Але бездумне слідування цим лозунгам, безвідповідальність партійних та відомчих інстанцій, які приймали директиви й рішення, та економічна незацікавленість відчужених від засобів виробництва безпосередніх виробників призводили до тяжких наслідків. Найродючіша в світі смуга придніпровських заплавних чорноземів перетворилася на дно штучних морів, меліоровані ґрунти засолонювалися, насичені хімікатами сільськогосподарські продукти стали небезпечними для здоров'я. Низька якість виготовлення та обслуговування техніки призводила до того, що частка важкої ручної праці в сільському господарстві залишалася, як і раніше, винятково високою.

Основним гальмом у сільському господарстві були і є нестача машин, а встановлені під час примусової колективізації виробничі відносини. Адже, займаючи лише 5—6% сільськогосподарських угідь, присадибні ділянки селян дають третину всього обсягу виробленого м'яса, чверть — молока, майже 40% — картоплі. І така продуктивність забезпечується тут тільки вилами, лопатою, сапкою.

Не маючи змоги забезпечити високопродуктивну працю в колгоспах і радгоспах, власті йшли по шляху розширення посівних площ, особливо в головних хлібовиробних регіонах, у тому числі на Україні.

Ступінь розораності території республіки дійшов 57%, в тому числі у степовій зоні — 73% проти 10% по Союзу в цілому. Розораність сільськогосподарських угідь досягла 80% (у США — 25%, Франції — 48%, СРСР в цілому — 37%). Це активізує ерозійні процеси, і республіка щороку втрачає до 600 млн. т родючого ґрунту. Ґрунти, якими завжди славилася Україна, опинилися в жахливому стані.

Екологічна обстановка в республіці різко погіршилася після вибуху у квітні 1986 р. четвертого енергоблоку на Чорнобильській АЕС. Найголовнішими причинами цієї найбільшої в історії людства атомної катастрофи були низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки. У 1990 р. Верховна Рада УРСР оголосила Україну зоною екологічного лиха.

В міру того, як погіршувалося економічне становище, держава все активніше використовувала «ножиці цін», вистригаючи в централізовані фонди більшу частину доходів колгоспів і радгоспів. Це не дало можливості поліпшувати умови праці й культурно-побутове обслуговування трудівників села, підвищувати їх заробітки, нарощувати виробничий потенціал сільського господарства. Тому кількість бажаних займатися сільськогосподарською працею зменшувалася. Протягом 1966—1985 рр. з українського села виїхало 4,6 млн. чоловік, переважно молодь. У результаті вікова структура самодіяльного сільського населення різко погіршилася. Якщо в 1960 р. сільські жителі України становили половину всього її населення, то в 1985 р. — тільки третину. Оскільки продуктивність праці в сільському господарстві не збільшилася, проблема постачання міських жителів продовольством стала ще гострішою.

Традиційна неухважність до проблем розвитку легкої та харчової промисловості при обмеженості їх сировинної бази зумовила постійний дефіцит товарів народного споживання. При цьому зростала мережа закритих магазинів, у яких за помірними цінами номенклатурні працівники одержували продукти харчування, виготовлені в спеццехах, а також овочі і фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за рубезем дрібних партій високоякісних товарів, призначених виключно для керівної еліти.

Зовнішня торгівля почала використовуватися як важіль для ліквідації бюджетного дефіциту і підтримання певного рівня постачання населення товарами широкого споживання. Десятки мільярдів «нафтодоларів», які країна додатково заробила під час енергетичної кризи 70-х років, було використано не на технічне переобладнання галузей легкої і харчової промисловості, а на масову закупівлю найдешевших товарів (серед яких неухильно зростала питома вага продовольства) з метою перепродажу їх вже за значно вищими цінами на внутрішньому ринку.

Щоб створити видимість бюджетного благополуччя, у промислових підприємств вилучалася не тільки основна частка їх прибутку, а й частина амортизаційних відрахувань, призначених на повне відтворення устаткування. В результаті рівень технічної озброєності підприємств порівняно із світовим невпинно знижувався. Найбільше відставали в цьому плані цукрові заводи України. Тут нерідко використовувалося устаткування, виготовлене ще у XIX ст.

Починаючи з 1923 р., коли було встановлено державну монополію на продаж спиртних напоїв, ця стаття доходу відігравала істотну роль у бюджеті. Виходячи з фінансових міркувань, держава у 70-х роках особливо широко заохочувала продаж найбільш рентабельних міцних напоїв. Застій ішов у парі із застіллям. Суспільство дедалі більше відчувало на собі негативні наслідки поширення алкоголізму. Споживання алкоголю набрало таких масштабів, що почало загрожувати генотипу народу. Однак медичні й моральні наслідки неконтрольованого

поширення алкоголю в мережі державної торгівлі злочинно замовчувалися.

У пропагандистських виданнях підкреслювалося, що за кількістю медичного персоналу і лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення радянські республіки займають перші місця у світі. Не згадувалося, однак, що охорона здоров'я фінансується за залишковим принципом і невігдно відрізняється від інших країн слабкою технічною оснащеністю. Нестача матеріальних ресурсів у цій сфері призводила до того, що держава «розвинутого соціалізму» витрачала на підготовку лікаря вдсятеро менше коштів, ніж високорозвинуті країни Заходу. Вважалося за допустиме ставити ліжка для хворих навіть у коридорах непристосованих до лікарняних вимог приміщень. Одночасно медустанови, які обслуговували відповідальних працівників партійно-державного апарату і членів їх сімей, розміщувалися у нових, спеціально спроектованих для цієї мети будівлях, оснащувалися найновішим імпортним устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

Якщо Міністерство оборони одержувало фінансові ресурси з бюджету за потребами, які саме й визначало, то асигнування на культуру ставали чимраз меншими. Тому в культурній сфері криза спалахнула найшвидше. Особливо постраждала загальноосвітня школа. Незважаючи на всі заклики до охорони пам'яток історії й культури, з кожним роком втрачалося дедалі більше безцінних реліквій минулого.

Без кінця декларований лозунг про розквіт національних за формою культур на практиці замінювався заходами щодо «зближення націй», спрямованими на нівелювання національних особливостей. Найбільш яскраво це виявилось у мовній сфері. Документація установ, починаючи від ЦК Компартії України, поступово переводилася на російську. Незважаючи на протести окремих письменників (наприклад, О. Т. Гончара), у республіці невпинно підвищувалася питома вага російськомовних видань на шкоду україномовним. Якщо в середині 60-х років школи з українською мовою навчання охоплювали 62% дітей, то в 1987 р. — тільки 50,5%. У столиці республіки в 1987 р. тільки 23% дітей навчалися в українських школах. Темпи цілеспрямованої русифікації прискорювалися.

Важливу складову частину соціально-економічного розвитку становлять демографічні процеси. Переписи населення 1959, 1970, 1979 і 1989 років дають відповідь на основні питання, пов'язані з особливостями демографічного розвитку республіки. Динаміку приросту населення, зокрема по найчисленніших її національностях, видно з таблиці (в тис. чол.)

Період	Усе населення	В тому числі			
		українці	росіяни	євреї	інші
1959-1969 рр.	5258	3128	2035	-63	160
1970-1976 рр.	2482	1205	1346	-143	74
1979-1988 рр.	1862	930	884	-147	195
Всього	9602	5261	4265	-353	429

Протягом 1959—1988 рр. населення України зросло на 9,6 млн. чол. і за переписом 12 січня 1989 р. становило 51,7 млн. чол. За кількістю жителів Україна перебувала на п'ятому місці в Європі після Німеччини, Італії, Великобританії і Франції.

Але з наведеної таблиці видно, як різко зменшується приріст населення у кожному новому десятиріччі. Це насамперед пояснюється

зниженням народжуваності. Вже давно природний приріст не забезпечує простого відтворення поколінь. Тому демографи прогнозують, що після 2000 р. почнеться процес депопуляції. Навіть тепер зафіксовано зменшення населення у семи областях, що зумовлюється головним чином міграційним відтоком. Але в двох областях (Чернігівській та Сумській) вже припинився природний приріст населення. Кількість померлих тут перевищує кількість народжених.

Національний склад населення України за тридцять років досить істотно змінився в результаті дії трьох факторів: низького природного приросту місцевих жителів, тобто переважно українців; інтенсивних міграційних процесів, коли за межі республіки відбувають головним чином українці, а приїзять переважно росіяни; постійного відпливу єврейського населення за кордон. Міграційні процеси досягли свого максимуму в 70-х роках. Вони стали основною причиною неймовірного факту: протягом цілого десятиріччя приріст людей корінної національності був менший, ніж приріст людей усіх інших національностей. Хіба можна знайти такий факт у демографічній історії будь-якої великої країни? У 80-х роках, коли за рахунок природного приросту, хоч і низького, було забезпечено 92% зростання населення, чисельність росіян на Україні збільшилася майже так само, як і українців. Оскільки немає причин вважати, що природний приріст серед росіян на Україні істотно вищий, ніж серед українців, залишається зробити єдиний висновок: прискорився процес русифікації корінного населення. А в цілому за тридцять років питома вага українців у республіці зменшилася з 76,8% до 72,7%, тимчасом як частка росіян збільшилася з 16,7 до 22,1%.

Наступ консервативних сил тяжко позначився на культурному житті України. Всюди торжествувала ідеологізована сірість. Яскраві досягнення талановитих митців зазнавали, як правило, утисків і переслідувань. Зокрема, трагічно склалася доля кінорежисера С. Параджанова, який зажив світової слави фільмом «Тіні забутих предків». У 1968 р. почалося цькування О. Гончара, який насмівився надрукувати «роман-набат» (вислів Г. Тютюнника) «Собор».

Починаючи з 1972 р., коли секретарем ЦК Компартії України з ідеології став В. Маланчук, «полювання на відьом» набуло широких масштабів. Із Спілки письменників були виключені О. Бердник, Г. Кочур, М. Лукаш, Б. Чичибабін, з роботи звільнений І. Білик. За графами опинилися І. Дзюба, В. Лісовий, І. Калинець, Ір. Калинець, Л. Плющ, І. Світличний, Н. Світлична, Г. Снегірьов, В. Стус, В. Чорновіл та інші представники української інтелігенції.

Отже, з усього видно, що десятиріччя партапаратної диктатури характеризувалися не стагнацією, або застоєм, а досить інтенсивними процесами в усіх сферах суспільного життя. Інша річ, що ці процеси аж ніяк не назвеш позитивними. Причина тут одна: політичні, економічні й культурні проблеми життя суспільства, які вимагали негайного розв'язання, замовчувалися й заганялися в глибину. Керуючись гаслом «після нас хоч потоп», партійно-державна верхівка штучними заходами підтримувала видимість зовнішнього благополуччя. Така егоїстична політика — загрожувала соціальним вибухом величезної сили.

Перебудова.

Ініціатива перебудови належить невеликій групі керівних діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового Генерального секретаря ЦК М. С. Горбачова, обраного на цю посаду у березні 1985 р. після смерті Черненко. Поки що немає достовірної відповіді на питання про те, чи ставили вони з самого початку своїм завданням знищити тоталітаризм сталінського гатунку, чи прагнули обмежитися меншим. Не підлягає

сумніву, однак, що на квітневому (1985 р.) Пленумі Центрального Комітету партії, який проголосив курс на перебудову, можна було висувати тільки обмежені завдання. Інакше політичне керівництво КПРС негайно витіснило б новаторів із свого середовища. Адже навіть через п'ять років серед делегатів ХХVIII з'їзду КПРС виявилось немало переконаних захисників тоталітаризму.

Покоління радянських людей, які пережили сталінську диктатуру та її наступні модифікації, не були готові негайно відмовитися від ідеологічних догм. Хоч реформи назріли й перезріли, кожен член суспільства, не виключаючи вчених-суспільствознавців вищої кваліфікації або представників партійно-державного керівництва, повинен був особисто вистраждати перебудову. Не всі змогли чи захотіли зробити це, і рівень конфліктності в суспільних відносинах невпинно зростав. Як і будь-яка революційна дія, перебудова розмежовувала людей. На одному полюсі сформувалися екстремістські сили, які вбачали свою мету тільки в руйнуванні старого, віджилого, причому — в найкоротші строки. Це загрожувало суспільству хаосом й анархією. На другому полюсі опинилися войовничі консерватори. Вони міцно трималися за старе, не бажаючи «поступитися принципами», негативно ставилися до всіх змін, прагнули «косметичної перебудови». Новаторське крило у політичному керівництві КПРС проклало курс перебудови між Сціллою екстремізму й Харибдою консерватизму.

Найбільшу небезпеку становили консерватори, в чиїх руках спочатку залишалася вся влада на місцях. На Україні їх очолював перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький, який, повторюючи день у день ритуальні перебудовні гасла, насправді чинив лютий опір радикальним змінам у республіці. Коли ж він, зрештою, став зовсім одіозною фігурою, вересневий Пленум ЦК Компартії України 1989 р. відправив його на пенсію. Першим секретарем Центрального Комітету обрали В. А. Івашка.

Перебудова починалася із сфери ідеології. Виник суто радянський термін «гласність», який увійшов в іноземні мови без перекладу. Він означає проміжний етап на шляху до свободи слова. В державі, де виробництво й поширення інформації перебувало під найсуворішим контролем, такий проміжний етап необхідний. Завдяки гласності радянські люди долали стереотипи й догми старого мислення, діставали можливість реально оцінювати ситуацію в країні, республіці, регіоні, вчилися позбавлятися сліпої довіри або недовіри до друкованого чи вимовленого слова, користуватися інформацією для вироблення власних суджень. Суспільство стрімко політизувалося.

Засвоївши уроки непу і косигінської реформи, М. С. Горбачов поставив на перший план не економічну, а політичну реформу. Суть її була у передачі реальної влади від партапарату до державних органів, які обиралися парламентським шляхом. Навесні 1989 р. відбулися перші після Жовтневої революції вільні вибори до Верховної Ради СРСР, а в 1990 р. — до Верховних Рад союзних республік та місцевих Рад. Відмова від маніпулювання виборами (далеко не завжди підтримана партапаратом на місцях), повна свобода обговорення виборчих програм, висування будь-якої кількості кандидатів у депутати на одне місце, можливість справжнього контролю з боку громадськості за ходом виборів і підрахунком голосів — усе це було незвично для населення. Тому далеко не завжди надані можливості використовувалися. В цілому ж вільні вибори виявили немало нових політичних лідерів — комуністів та безпартійних. Одночасно виборці забалотували багатьох представників консервативної частини партапарату.

Зростаюча політизація суспільства дістала свій вияв у діяльності так званих «неформальних» груп і об'єднань. Серед них одним з перших, у серпні 1987 р., у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). До нього належало немало дисидентів та колишніх по-

літв'язнів. Активістів УКК піддавали гострій критиці у пресі, аж доки політична обстановка в республіці не радикалізувалася.

13 листопада 1988 р. у Києві відбувся перший у новітній історії України масовий мітинг (близько 20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. На ньому гостро ставилося питання про відповідальність конкретних службових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербинського і Голови Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко, за приховування негативних наслідків чорнобильської катастрофи на людей і невжиття оперативних заходів щодо охорони їх здоров'я відразу після вибуху четвертого енергоблоку.

Влітку 1988 р. у Львові на базі Української Гельсінської групи сформувалася неформальна політична організація республіканського масштабу — Українська Гельсінська Спілка (УГС). Її лідером став політв'язень Л. Лук'яненко, звільнений в грудні того ж року.

1989 рік відзначався дальшим поглибленням соціальної напруженості. Влітку країна була поставлена перед фактом масового шахтарського страйку — вперше за багато десятиріч. Уряд визнав справедливість економічних вимог страйкарів і розробив систему заходів, щоб задовольнити їх. Після відновлення роботи шахт страйкові комітети Донбасу не було розпущено. Вони стали однією з нових форм суспільно-політичної активності робітничого класу. У вересні з ініціативи Київської організації Спілки письменників України та колективу Інституту літератури АН УРСР виникла найбільш масова організація — Рух (Народний рух України за перебудову). Її очолив відомий поет І. Драч.

1990 рік показав, що громадяни Радянського Союзу мають різні думки щодо темпу й характеру політичних реформ, запропонованих у рамках перебудови. Дедалі більше людей як на мітингах, так і в Радах нового складу вимагало переходу до багатопартійної політичної системи. Хоч і не відразу, політичне керівництво під тиском цих вимог відмовилося від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі.

Істотною рисою політичної реформи було запровадження в країні президентської форми правління. Колегіальна відповідальність у Політбюро ЦК КПРС і Верховній Раді СРСР уповільнювала вжиття заходів і призводила до фактичної безвідповідальності виконавчої влади. Президентом СРСР було обрано М. С. Горбачова. Розв'язання оперативних питань перебудови після касування шостої статті конституції перейшло від Політбюро ЦК КПРС до Президента.

Активізація політичного життя викликала стрімке зростання національної самосвідомості населення. Тема міжнаціональних відносин вперше за багато десятиріч стала предметом обговорення на ХІХ конференції КПРС (1988 р.). Однак керівництво правлячої партії критично не осмислило негативного досвіду минулого, не визнало своєчасно унітарного характеру побудованої у 1922 р. держави, а тому не змігło розробити життєвої концепції перебудови Радянського Союзу. Прагнучи зберегти максимум влади за центром в умовах, які вже змінилися, Верховна Рада СРСР прийняла Закон про вихід з Радянського Союзу, який у республіках назвали «законом про невихід». Лише влітку 1990 р. М. С. Горбачов запропонував якісно новий підхід до реформування СРСР: йшлося про Союз суверенних держав. Це було зроблено під тиском парламентів союзних республік, які один за одним проголошували декларації про державний суверенітет.

Вранці 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Обговорення її тривало три дні. Враховуючи величезну, справді історичну значущість невеликого за обсягом документа, депутати багатократно зважували кожне формулювання, кожне слово. За їх дискусією по телебаченню стежи-

ла вся республіка. Остаточний текст Декларації схвалили 355 депутатів.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені народу України могла виступати виключно Верховна Рада УРСР. На це не вправі були розраховувати політичні партії, громадські організації, інші угруповання чи окремі особи. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

У розділі «Державна влада» говорилося, що Українська РСР забезпечує верховенство Конституції і законів республіки на своїй території. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів мав здійснювати не прокурор, призначений з Москви (як це вже встановлювалося Верховною Радою СРСР), а Генеральний прокурор УРСР, відповідальний перед Верховною Радою УРСР і тільки їй підзвітний.

У частині Декларації, де характеризувалася економічна самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, включаючи зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи. Українська РСР мала самостійно формувати державний бюджет, а при необхідності — впровадити власну грошову одиницю.

У Декларації проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Підкреслювалася необхідність задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки. Всім національностям, що проживають на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Парламент не відмовився від такої важливої ознаки державності, як власна армія. У розділі «Зовнішня і внутрішня безпека» вказано, що Україна має право на власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР, що вона самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Останні повинні проходити дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР. Проголошено намір України стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Найменшими за роки перебудови були зрушення в економіці. Власне кажучи, шість років перебудови не дали в цій сфері жодного конкретного результату. На це є свої причини.

В перші роки після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС господарська влада цілком зосереджувалася в партійних органах. Політбюро і Секретаріат ЦК КПРС були кінцевими інстанціями, які затверджували напрями господарської політики, більш-менш важливі деталі оперативного управління економікою, ідеї та зміст можливих тут реформ. Квітневий Пленум ЦК висунув ідею прискорення народногосподарського розвитку, яке повинно було вивести країну з економічної стагнації, але не знайшов ефективних методів її реалізації. Власне, пошуки тих чи інших елементів економічної реформи відбувалися на звичних шляхах адміністративного управління народним господарством. Не було використано навіть дуже скромного теоретичного потенціалу проваленої косигінської реформи, не кажучи вже про ідеї нової економічної політики В. І. Леніна.

Через два роки стало ясно, що політика прискорення провалилася. Червневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС розпочав усе заново. Він схвалив ключовий закон про державне підприємство, який сам по собі

свідчив, що ініціаторам нової спроби зламати сталінський господарський механізм навіть не спала на думку ідея плюралізму форм власності. Було схвалено також ряд партійно-державних постанов до цього закону: про перебудову планування, матеріально-технічного постачання, ціноутворення тощо. Саме формулювання порядку денного цього пленуму ЦК КПРС — «Про докорінну перебудову управління економікою» — замикало питання на проблемі управління при наявних виробничих відносинах, а зовсім не на спробі змінити самі відносини. Вважалося, що основна ідея такої реформи — поєднати директивне централізоване планування з наданням підприємствам певної свободи (самостійність, самоуправління, самофінансування) є цілком життєздатною.

Економічна реформа 1987 р. розхитала засади адміністративного впливу на підприємства, які справді стали більш самостійними, але не замінила їх економічними важелями. Господарський механізм, у тому числі методи ціноутворення, залишався недоторканим, а більша самостійність підприємств призвела тільки до того, що вони почали ухилятися від невивідної (при даному рівні цін) продукції і, навпаки, форсувати виробництво такої, що була вигідна їм, але непотрібна суспільству. З 1988 р., коли закон про державне підприємство вступив у силу, реформа стимулювала процеси розбалансування народного господарства, поглиблення дефіциту державного бюджету, неконтрольованого зростання не забезпеченої товарами та послугами заробітної плати. Ринок товарів народного споживання почав розвалюватися на очах.

Влітку 1989 р., коли стало очевидним, що схвалена червневим пленумом ЦК КПРС реформа є каталізатором економічної кризи, і не більше, уряд М. І. Рижкова розпочав усе заново. У складі уряду було утворено спеціальну комісію, яку очолив акад. Л. І. Абалкін. Саме нею було вперше зроблено замах на воєнно-комуністичний за основними своїми рисами господарський механізм, що склався в роки перших п'ятирічок. Комісія висунула ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до ринку.

Та всі ці теоретичні новації уряд знову приніс у жертву новому п'ятирічному плану, який почав розроблятися старими випробуваними методами. Коли ж виявилось, що контроль над ринком втрачається, Рижков дав директиву терміново розробити програму оздоровлення економіки на засадах переходу до ринку. Однак конкретні кроки прем'єра у цьому напрямі були знову боязкими й непевними.

Восени 1990 р. з'явилася програма акад. С. С. Шаталіна, яка конкурувала з урядовою. Верховна Рада СРСР затвердила Основні напрями стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки. В них було взято за основу радикальні ідеї шаталінської програми у скороченому вигляді з таким розрахунком, щоб забезпечити свободу маневру всім союзним республікам. На цей час стало зрозумілим, що економічна реформа не могла здійснюватися в межах усєї країни без взаємозв'язку із законодавством республік, які проголосили державний суверенітет.

Революція «знизу».

На перший погляд, поглиблення політичної та економічної кризи свідчило про те, що здійснювана «зверху» перебудова виявилася неспроможною. Саме так заявив М. І. Рижков, коли безславно залишав посаду Голови Ради Міністрів СРСР.

Проте це не відповідало дійсності. Вироблений у 1985 р. політичний курс все-таки розхитав підвалини тоталітарного ладу. Суспільство стало іншим. Та й консервативні сили, які відчайдушно протистояли процесу демократизації, не могли запропонувати позитивної програми, здатної забезпечити нормальну життєдіяльність держави.

Не могли вони й спинити зростаючої хвилі національно-визвольного руху, спрямованого проти тоталітарної держави і диктату всесильних союзних відомств. Ця боротьба не являла собою протистояння пануючих і пригноблених націй. Навпаки, провідну роль у ній відіграла якраз Росія, де стрімко зростає політичний вплив висунутого перебудовою нового лідера — Б. М. Єльцина. Суть цієї боротьби полягала у відмові республік, що оголошували свій суверенітет, підпорядковуватися союзному диктату. І, навпаки, центр, який уособлював, перш за все, Президент СРСР, прагнув зберегти якомога більше влади над республіками, щоб «не розвалити державу». Двоїсте становище, в якому опинився реформатор М. С. Горбачов, склалося не випадково. Іншого розкладу сил просто не могло бути в умовах революції «зверху».

У Верховній Раді нашої республіки протистояння між більшістю депутатів, що належала до Компартії України, і організованою в Народну Раду демократичною меншістю заблокувало прийняття прогресивних законодавчих актів і навіть постанов про символіку відроджуваної держави. У тих випадках, коли нове законодавство все-таки ставало чинним, його саботували контрольовані Компартією виконавські структури влади. Спільну мову народні обранці інколи знаходили тільки в питаннях, пов'язаних з державним статусом республіки. Прикладом може бути майже одностайне прийняття Декларації про суверенітет України.

Коли ж треба було переходити від декларативних заяв до діла, Компартія України як складова і невід'ємна частина КПРС ставала дисциплінованим провідником волі всесильних союзних структур влади. Питання про її організаційне відокремлення від КПРС, яке дедалі частіше ставили рядові члени цієї партії, партпарат вважав еретичним. Але таким воно не здавалося народним масам, які бажали наповнити Декларацію про суверенітет реальним змістом. Тому Компартія України швидко втрачала підтримку мас. Співвідношення сил у парламенті республіки перестало відображати реальність.

У Верховній Раді СРСР створилася надзвичайно впливова депутатська група «Союз», що служила інтересам воєнно-промислового комплексу. Об'єднуючи навколо себе інші консервативні сили, зокрема випестовану КПРС Селянську спілку, «союзники» завзято боролися за збереження унітарної суті Радянського Союзу і погоджувалися тільки на «оновлення» або «вдосконалення» зовнішніх форм державності. Під тиском консерваторів Горбачов виніс на всенародний референдум питання про майбутню долю країни у такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Навмисно ускладнена формула, а також зловживання виразами («оновлена федерація», «повною мірою»), що не мали юридичного змісту, були потрібні партпарату, аби заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Відбувалася відверта політична спекуляція на цілком природному бажанні абсолютної більшості населення не допустити розвалу держави. Передбачаючи позитивні результати референдуму, консерватори намагалися використати їх для косметичного реформування сталінських імперських структур і стати на перепоні дійсному суверенітету республік.

В цій ситуації Голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук запропонував одночасно із загальнодержавним референдумом провести на Україні опитування населення щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. Незважаючи на негативну реакцію першого секретаря ЦК Компартії України С. І. Гуренка (який замінив на цій посаді В. А. Івашка), Верховна Рада УРСР затвердила додаткове питання в

такій постановці: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 р. народ України відповів на обидва питання. У голосуванні по першому питанню взяли участь 31 514 тис. чол., або 83,5% від кількості тих, хто одержав бюлетені. На питання союзного бюлетеня відповіли «так» 22 111 тис. чол., або 70,2%, і «ні» — 8 820 тис. чол., або 28%. Незначна кількість бюлетенів була визнана дільничними комісіями недійсними. В опитуванні по другому питанню взяли участь 31 465 тис. чол., або 83,5% від кількості громадян, які одержали бюлетені. На питання республіканського бюлетеня відповіли «так» 25 225 тис. чол., або 80,2%, і «ні» — 5 656 тис. чол., або 18%. Не вступаючи у конфронтацію з Президентом і Верховною Радою СРСР, парламентарі України заручилися майже цілковитою підтримкою народу для прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Після референдуму розпочався так званий «новоогарьовський процес», тобто переговори керівників дев'яти республік, включаючи Україну, з Президентом СРСР про зміст нового Союзного договору. В останньому його варіанті передбачалося, що союзні відомства позбавляться переважної частини прерогатив. Цей варіант не влаштував «союзників» у парламенті і керівників союзних відомств, які втрачали свої посади. Вони навіть не звернули уваги на те, що Радянський Союз залишався федерацією республік, а не співдружністю суверенних держав, не оцінили зусиль Горбачова, який рятував державну цілісність країни. Попереднє підписання договору планувалося на останню декаду серпня. Було цілком ясо, що Союзний договір стане компромісом між республіками та центром, і такий компроміс не задовольнить найбільш радикальні кола. Зокрема, під впливом депутатів від Народної Ради український парламент зарезервував за собою право повернутися восени до вивчення Союзного договору під кутом зору його відповідності Декларації про суверенітет України.

В ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі помічники Президента СРСР, які займали ключові посади у керівництві союзними структурами, ізолювали Горбачова на його кримській дачі і зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки. Вони не мали позитивної програми і прагнули одного: зупинити процеси демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернути країну до становища, що існувало напередодні 1985 р.

Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір народних мас. Народ підтримав Президента Росії Б. М. Єльцина, який тимчасово взяв на себе функції Президента СРСР. Одночасно виявилось небажання основної частини армії, а також військ КДБ і МВС брати участь у розв'язуваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали своє фіаско.

Центр подій на Україні зосередився у столиці. Вранці 19 серпня командуючий сухопутними військами СРСР генерал Варенников у супроводі Гуренка і місцевих генералів прибув до Голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів путчистського органу влади — ДКНС (Державного комітету по надзвичайному стану) призведуть до негайного запровадження у республіці надзвичайного стану. Поставлений перед загрозою введення на Україну додаткових контингентів військ і не контролюючи розміщені в республіці величезні збройні сили, Л. М. Кравчук зайняв обережну позицію. Кількагодинне засідання Президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Члени Народної Ради наполягали на заяві про невизнання ДКНС, члени президії від Компартії України відмежовувалися від цього. В результаті Україна не висловила навіть моральної підтримки керівництву Росії, яке мужньо протистояло путчу.

Цілоденне засідання президії 20 серпня закінчилося половинчастим рішенням. У ньому, однак, не визнавалася дія постанов ДКНС на території України. Контрольовані Компартією України облвиконкоми (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський та ін.) і Кримська АРСР визнали ДКНС, причому не під тиском, бо надзвичайного стану не було запроваджено, а за ідейними переконаннями.

23 серпня, тобто вже після провалу путчу, Політбюро ЦК КПУ опублікувало документ, в якому зробило марну спробу «відмитися». У ньому засуджувалася «авантюрна спроба антидержавного перевороту», критикувався ЦК КПРС, який «своєчасно не дав оцінки цим подіям, не інформував про їх суть партійні комітети на місцях». Вранці цього ж дня в опечатаному приміщенні Львівського обкому КПУ було вилучено документи протилежного змісту. Вони незаперечно свідчили про те, що дійсним натхненником і організатором путчу був партапарат. Зокрема, у шифрограмі Секретаріату ЦК Компартії України, яка була надіслана обкомам 19 серпня, вказувалося: «Заходи, що вживаються керівництвом країни по стабілізації становища і виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України».

24 серпня відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР. Вона проголосила незалежність України і створення самостійної української держави під назвою «Україна». З моменту проголошення незалежності на території України ставали чинними тільки її закони. 1 грудня, тобто одночасно з виборами президента, мав відбутися референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності. Ініціати́ва України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував поверненням до тоталітаризму, масовими репресіями і втратою національного суверенітету, створила якісно нову ситуацію у питанні про Союзний договір. Стало зрозумілим, що компромісний проект договору безнадійно застарів і Радянський Союз як федерація існувати нездатний.

Верховна Рада прийняла також постанову про політичну обстановку на Україні і негайні дії по створенню умов для попередження нових спроб військового перевороту. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, збройні сили України, республіканську гвардію, прискорити формування Конституційного суду. Кабінету міністрів доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

26 серпня Президія Верховної Ради України прийняла Указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена президією спеціальна комісія беззаперечно довела участь партапарату у підготовці і здійсненні путчу, Л. М. Кравчук підписав указ «Про заборону діяльності Компартії України». Цим закінчилася насичена історичними подіями остання серпнева декада 1991 р.

Восени 1991 р. перед Україною вперше відкрилася перспектива якнайшвидшого наповнення реальним змістом Декларації про державний суверенітет. На порядок денний ставали економічні реформи — розгортання підприємництва, демонополізація і приватизація державної власності, створення ринкової інфраструктури вільного обігу товарів, капіталів і праці.

Одержано 9.09.91

В этом, заключительном разделе однотомника автор освещает события послевоенной и современной истории Украины: восстановительные процессы в условиях сталинского тоталитарного режима, осуществление в республике хрущевских реформ при кратковременной «оттепели», события двух долгих десятилетий брежневского застоя и, наконец, успехи и провалы перестроечного времени.

Новий погляд на проблему

Ю. О. Курносів (Київ)

Насилля — головний аргумент більшовизму*

В статті розглядається марксистсько-ленінське ставлення до насильницьких дій у політиці, аналізується використання керівними колами Комуністичної партії насилля як головного аргумента своєї політики щодо існуючих верств населення, колег по революційній боротьбі, а головне — значної частини комуністів та мільйонних мас співгромадян. Акцентується увага на поступовому зростанні опору насильству, незаборонству, обмеженню прав і свобод людини.

Сьогодні ми майже вільно гортаємо все нові й нові сторінки вітчизняної історії. Одні з них відкриваються нами самими, інші — зарубіжними авторами. А в результаті відбувається процес переосмислювання історичного минулого, в якому чільне місце посідає таке суто російське явище, що виросло із марксизму, як більшовизм з притаманними йому агресивними догматами, позбавленими норм загальноприйнятої моралі, практично повним ігноруванням законів природи і насамперед несамовитим прагненням до влади.

Більшовизм — це система поглядів і цінностей, основана на помилкових уявленнях про закони розвитку людства та абсолютизації насилля як методу здійснення суспільних перетворень. Вона знаходила вияв як у діяльності керівної верхівки Комуністичної партії, починаючи з часів Леніна і Сталіна, так і багатьох нинішніх партійних функціонерів вищої, середньої і нижчої ланок.

Спроба з позицій сучасного стану розвитку історичної науки бодай коротко окреслити насильницькі діяння більшовиків впродовж кількох десятиріч їх перебування біля керма влади становить зміст даної статті.

Протягом майже всієї історії розвитку людського суспільства докорінні зрушення і перетворення, які відбувалися в ньому, а також будь-які непорозуміння, незгоди чи спірні питання вирішувалися двома способами: насильницьким, часто із застосуванням зброї, або мирним, шляхом переговорів, пошуком взаємоприйнятних рішень, що задовольняли обидві сторони.

Марксисти вважали за доцільне використання обох способів улагодження соціальних потреб та розв'язання суспільних конфліктів, щоправда віддаючи все ж перевагу першому. Маркс і Енгельс на початковому етапі своєї теоретичної і практичної діяльності виходили з того, що для визволення пролетаріату від соціального гноблення, для перебудови суспільства на засадах справедливості необхідна насиль-

* Друкується в порядку обговорення.